

Ольга МАКАРОВА

**ПРО ЛЕКСИКУ ПОЛЬСЬКИХ ТЕКСТІВ ОВРУЦЬКОЇ
АКТОВОЇ КНИГИ 1678 р.**

У статті проаналізовано лексичний склад польських текстів Актової книги овруцького гродського уряду 1678 року. Описано впливи латинської, німецької, чеської та української мов на польську мову пам'ятки. Зроблено аналіз словникового складу з точки зору використання застарілої та нової лексики.

Ключові слова: *актова книга, білінгвізм, запозичення, лексичний склад.*

Актові книги писані українською та польською мовами на території Правобережної України є важливим свідком витворення та розвитку польської мови на тих теренах. Лексичний склад таких пам'яток з одного боку, як і в подібних текстах писаних в Польщі, сповнений запозичень з латини, німецької та чеської мов. З іншого боку, маючи справу з двомовною пам'яткою створеною на тій території України, яка в др. пол. XVII ст. була підпорядкована владі Речі Посполитої, цікавим аспектом є дослідження безпосереднього впливу української мови на польську мову писарів (хоча ми остаточно не можемо стверджувати, звідки походили писарі і яка мова була для них рідною, тим більше, що на 50 аркушів книги трапляється щонайменше 6 різних почерків) та проникнення до польської мови українських елементів.

Дослідження польської мови XVII – XVIII ст. показали, що в різні періоди тих століть відбувалося послаблення мовної норми, яке призводило до появи в польському словнику великої кількості регіоналізмів, діалектизмів та архаїзмів.¹

Над дослідженнями українських впливів на польську мову XVI

¹ Kości J. Słownictwo regionalne w XVII – XVIII-wiecznych księgach miejskich wschodniej Lubelszczyzny. Streszczenie pracy doktorskiej. - Lublin: Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1988. – S. 1.

– XVII ст. працювали як українські, так і польські лінгвісти². Їх дослідження базувалися на аналізі мови пам'яток художнього та офіційно-ділового стилю того періоду, а також словників старої польської та української мов. Причому дослідження письмових джерел, створених на так званих кресах, дає тут найоб'єктивніші результати, оскільки дослідник має можливість простежити тогочасну мову у її фактично живому вигляді. Писемність адміністративної (урядової) сфери є основним джерелом пізнання історичних регіональних особливостей польської мови.³

В нашій статті ми пропонуємо проаналізувати лексику Актової книги Овруцького гродського уряду 1678 року⁴.

Пам'ятка зберігається в Центральному державному історичному архіві у м. Києві. В один конволют переплетені книги за 1678, 1679, 1680 рр.. Досліджувана нами книга є найдавнішою зі збережених до сьогодні овруцьких рукописів.⁵ В пам'ятці представлено зразки різноманітних судових справ – реляції, посесії, маніфестації, заповіти, обляти, протестації, що робить її цікавою не лише для мовознавців, але і для дослідників середньовічного права та істориків.

² Ю. Шевельов ("Український вплив на польську мову в XVI та XVII ст."), Й. Дзєндзелівський ("Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі"), Н. Совтис ("Українські лексичні запозичення в польській літературній мові"), В. Мойсієнко ("Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року"), С. Роспонд ("Studia nad językiem polskim XVI wieku"), А. Брюкнер ("Dzieje języka polskiego", "Początki i rozwój języka polskiego"), Т. Лер-Сплавинський ("Język polski, powstanie, rozwój"), С. Грабець ("Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI – XVIII w."), Т. Мініковська ("Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI wieku"), В. Дорошевський ("Język Teodora Tomasza Jeża (Zygmunta Miłkowskiego)"), Г. Риттер ("Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w polszczyźnie XVII wieku"), М. Карплюк ("О języку Macieja strykowskiego. Historyka I poety z drugiej połowy XVI wieku. Regionalizmu, cechy ruskie i poetyzmu w dziedzinie fonetyki", "Z prawosławnego słownictwa ruskiego w polszczyźnie XVI wieku"), Я. Пірєп ("Kilka uwag o polszczyźnie pisarzy-Rusinów w XVII w.", "Kontakt polszczyzny z językami słowiańskimi"), Ю. Косць ("Polszczyzna południokresowa na polsko-ukraińskim pograniczu językowym w perspektywie historycznej") та інші.

³ Kowalska A. Badania diachroniczne nad regionalnymi odmianami polszczyzny. Postulaty i uwagi metodologiczne. – Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, 1980. – S. 109 - 117

⁴ Актова книга Овруцького гродського уряду 1678 р.. – Центральный державный исторический архив у м. Києві

⁵ Детальніший опис пам'ятки див.: Макарова О. Актові книги овруцького гродського уряду др. пол. XVII ст. – важливе джерело для вивчення українсько-польських мовних контактів // «Волинь-Житомирщина» Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – № 18.

Стан і зміни в лексичні актової книги можна прослідкувати на прикладі назв з ділянки права та судочинства. В книзі виступають такі вирази як *prawo* 2⁶, *sąd* 12, *zakon* (*zakonu* 15 зв.), *bezpieczeństwo* (*bezpieczeństwo* 6), *list zastawny* (*listem zastawnym* 36 зв.), *odprawa* (*odprawy* 2 зв.), *areszt* (*aresztow* 37) та величезний ряд слів власне латинської термінології в її чистому вигляді або ж змакаронізованих: *legować* (*legował* 22), *act* 48 зв., *banitia* 3, *manifestant* 5 зв., *protestantes* 45, *approbata* (*approbate* 34 зв.), *debiti* 36 зв. та ін.

Для мови того періоду характерним є уживання писарями деяких старих виразів (*prawo* 2, *rok* 45 зв., *rota* (*roty* 1), *sąd* 12, *imienie* (*imieniem* 40 зв.), *pozew* 1 зв., *wina* (*winę* 38 зв.). Звичайним явищем є конкуренція між старими та новими лексемами з поступовою перевагою нових та появою слів не знаних словниками того часу. Ці лексичні процеси часто перетинаються та заступають один одного.

Дослідники «Польськомовних справ в книгах шляхетських судів Краківського воєводства 1543 року» (пам'ятка більш як на століття старша від досліджуваної нами) зазначають, що слово *zakon* (*zakonu* 15 зв.) вже давно на той час втратило значення 'ius, lex' - 'обов'язкова вимога, устав', і залишилось на периферії лексичного мікрополя.⁷ Все ж писар Овруцької книги використовує це слово саме в такому його значенні: ... *przewelebnego jego mlst xieǳa Terleckiego, przeora conwentu tamecznego zakonu karmalitanskiego* ... (3). Те ж саме можна сказати і про вираз *wina* (*winę* 38 зв.) 'кара'. Не дивлячись на те, що словник польської мови XVI ст. вже фіксує новіше слово *kara*, в досліджуваній пам'ятці воно не зафіксовано жодного разу. Застаріле *rzecz* 45 зв. (лат. *causa* - юридичний привід, справа) вживається поруч з новим *sprawa* 45 зв., яке абсолютно переважає у вживанні: відповідно 11 до 59 випадків використання. Широко засвідчено іменник *strona* (*stron* 27 зв.) 'юридична сторона' - 21 випадок уживання.

Досить рідко зустрічається у справах спільнослов'янське **jměnyje* іменієм 40 зв. 'масток', натомість новіше *majętność* (*majętnosc* 22) широко засвідчено у клопотаннях (49 випадків уживання), які стосувалися передавання, продажу або крадіжки майна. Ще новішою є лексема *dobra* (*dobra* 38 зв.), яка на час написання книги вже була досить поширеною (132 випадки

⁶ Тут і надалі цифра після прикладу вказує на аркуш оригіналу АКОГУ 1678 р.

⁷ Urban W., Zajda A. Zapisy polskojęzyczne w księgach sądów szlacheckich województwa krakowskiego. - Kraków: Wyd. Collegium Columbinum, 1999. - S.18.

уживання). З попередньою вони різнилися семантично і стилістично.

До застарілої лексики того періоду відносимо часто уживані *rozew* 1 зв. ‘судове клопотання’ та похідні від нього *pozwas* (*pozwas* 8), *pozwany* (*pozwan* 37 зв.). Високий ступінь використання має іменник *rok* (45 зв.; 80 випадків уживання) ‘термін судової розправи’, лише двічі зустрічається похідна від нього лексема *roczek* (*roczkach* 20). Застарілий іменник *rota* ‘присяга’ знаходимо лише у двох справах (1, 9 зв.). У словник старопольської мови вона відсутня, знаходимо її в лише словнику Дорошевського. Натомість новіше *przysięga* (*przysięgi* 37, *przysięgą* 9 зв.) та похідні від нього (*przysięgam* 1 зв., *przysięgłym* 28) використовуються писарем частіше (6 випадків уживання).

Лише один раз писарем використано вказівний займенник *tako* 37. Вже в XVI ст. така форма вважалася архаїчною.

Лексичною інновацією того періоду, яка відбилася в мові писаря, є використання форми *księgi* у значенні «документ». Натомість новіше *dokument* не фігурує зовсім. Поруч з множинним виразом *księgi* виступає такий же множинний вираз *akta*.

Слова *powaga* (*powagi* 10 зв.), *rozebrać* (*rozebrali* 7 зв.), *sądzić* (*sądzić* 46) Станіслав Роспонд розглядає як неологізми.⁸ В досліджуваній пам’ятці вони вже входять до активного лексикону писаря.

Польськими регіоналізмами вважаються слова *inne* 49 зв., *insze* 17 зв., *dzierzenie* 19 // *trzymac* 37, *winien* 25, *kazdy* 22 // *kozdego* 8, *mieszkal* 49 зв., *mieszkania* 49 зв., *ogłądał* 41, *wszystko* 30 // *wszystko* 23 зв..

Переважають у використанні писарями книги вирази *zostały* 5 зв., *pozostały* (*pozostałych* 25) у значенні ‘сирота’, ‘вдівець’, ‘вдова’, які є калькованими з латинського *relicta*. Польське *wdowa* трапляється лише один раз: ... *Ohapka wdowa* ... (7 зв.).

В XVI – XVII ст. мова урядів була пересипана латиною, переважно у зв’язку з браком питомої лексики на позначення юридичних понять. Це були поняття, які стосувалися роботи канцелярій та юридично-судової сфери. Часто латинізми заступали власне польські слова з синонімічним значенням, що можна пояснити прагненням до мовної уніфікації. Прикладом такої конкуренції виразів польських і латинських є пари типу *sprawa* 45 зв. – *act* 48 зв.; *księgi* 1 – *akta* 15 зв.; *skazanie* (*skazania* 21 зв.), *rozkazanie* 13– *dekret* (*decretu* 43); *wypis* 20 – *ekstract* 20; *zebranie*

⁸ Rospond S. *Studia nad językiem polskim XVI wieku*. – Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, 1949. – S. 202.

(zebrania 24 зв.) – *conwentia* (*conwentu* 3). Хоча у випадку *osoba* 26 зв. – *persona* абсолютно переважає перший, питомий польський вираз. Другий зустрічається в протоколах справ у контексті “*personaliter stanosz*”. Латинськими інноваціями є вирази: *akta* 15 зв., *actykowac* 8 зв., *impugnante* 44 зв., *interczyzie* 7, *konditiej* 17 зв., *criminalne* 1.

В мові писаря знаходимо вирази запозичені з чеської, які загалом поширені в польській мові: *dzialo* 26 зв., *nabozenstwo* 23, *rucznicq* 40 зв., *Wladyslaw* 28 зв., *wlasnosc* 50, *serce* 21 зв., *rzetelnemi* 21 зв.. До чехізмів Zenon Клеменевич відносить форми присвійного займенника *meqo* 40 зв., *swego* 21 зв..⁹

Вплив німецької мови позначився використанням лексем *czynsz* 45, *Folwarkach* 24, *gleyt* 6 зв., *grosz* 42, *grunt* 47 зв., *gwaltem* 50, *hetmana* 40 зв., *kosztem* 22, *roty* 1, *talerow* 40 зв., *woite* ‘wójt’ 9 зв..

В польських текстах Овруцької книги простежуємо виразний вплив української мови. Януш Рігер у статті “*Kontakty polszczyzny z językami słowiańskimi*” зазначає: “В XVI ст. українські запозичення в польській мові з’являються в такій послідовності: передовсім у зв’язку з локальними реаліями чи теж для характеристики людей (зі стилістичною метою), все ж їх число значно зростає.”¹⁰

В пам’ятці знаходимо такі приклади українського мовного впливу: *paszni pachac* 17 зв., *czerczeze* 7 зв., *pochowany* 22, *kozak* 4 зв., *grabiez* 47 зв., *dulem* ‘дуло’ 40 зв., *siele* 49, *swieszczennika* 3, *swowolq* 49 зв., *trymno* 8, *boiarom* 44, *hreczki* 47 зв.. Вирази *rzemieślnik*, *siekiera*, *święto* писар ноує на український лад *rzemiesnikow* 40 зв., *siekira* 42 зв., *swiata* 12. Регіоналізм *sianożęć* ‘łąka’ (*sianożęci* 28) входить до тієї групи вираїв, які функціонували на південних та північних Кресах та поширилися на прилеглі етнічні польські території.¹¹

Зазначені лексеми є безпосередніми або опосередкованими запозиченнями з української мови, які адаптувалися до польської мовної системи (*sianożęć* укр. ‘сіножать’, *grabież* укр. ‘грабіж’).

Мова справ Актової книги овруцького гродського уряду 1678 року певною мірою відображає процес утвердження кресових

⁹ Klemensiewicz Z. Historia języka polskiego. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980. – S. 330.

¹⁰ Rieger J., Siatkowski J. Kontakty polszczyzny z językami słowiańskimi. // Współczesny język polski. / Pod red. J. Bartmińskiego. – Wrocław, 1993 – S. 542.

¹¹ Kość J. Słownictwo kresowe w aktach dawnych ziemi Chełmskiej i Bełskiej // Studia nad polszczyzną kresową. T. XI. – Warszawa: Wyd. Naukowe Semper, 2004. – S.215.

особливостей польської мови. Значний вплив у сфері судочинства та юриспруденції справляла на той час латина, що яскраво відбилося на словнику пам'ятки. Чеські та німецькі мовні запозичення відбувалися в адміністративній та побутовій сферах. Поповнювали групу побутової лексики також і українські вирази. Ці вирази є різними за часом свого запозичення: одні стали відомими ще з рукописів створених на території Польщі від XV ст., інші ж увійшли до мови пам'ятки як наслідок білінгвізму писаря. До окремої групи варто віднести назви, які є характерними лише для української мови, у зв'язку з відсутністю певних денотатів у інших мовах. Не можна оминати увагою слів спільнослов'янського походження, які в польській та українській мовах різняться фонетично і в польському тексті використовуються писарем саме в українському варіанті.

Ольга Макарова

О лексике польских текстов Овручской актовой книги в 1678 г.

В статье проанализирован лексический состав польских текстов Актовой книги овруцкого гродского правительства 1678 года. Описаны влияния латинского, немецкого, чешского и украинского языков на польский язык достопримечательности. Сделан анализ словарного состава с точки зрения использования устаревшей и новой лексики.

Ключевые слова: *актовая книга, билингвизм, заимствование, лексический состав.*

Olga Makarowa

About the Polish Text's Vocabulary of the Owruch Municipal Book of 1678.

The vocabulary of the Polish text of the Owruch Municipal Government Record Book (1678) is analyzed in this article. The influences of Latin, German, Czech and Ukrainian on the Polish language of the book are described. The analysis of the vocabulary from the point of using old and new words is made.

Key words: *municipal book, bilingualism, borrowings, vocabulary.*